

Maria Wójcicka, Elżbieta Wnuk- -Lipińska

Uniwersytet w warunkach kształcenia masowego

Komunikat z badań

Artykuł zawiera wyniki badań przeprowadzonych w połowie 1997 r. na Uniwersytecie Warszawskim. Na ich podstawie podjęto próbę określenia, w jakim zakresie potoczna wiedza na temat różnic występujących między jakością kształcenia na studiach odpłatnych i nieodpłatnych odnosi się do rzeczywistości akademickiej Uniwersytetu Warszawskiego.

Jakość rozpatrywana była w relacji do szeroko rozumianych warunków, w jakich konkretyzuje się proces kształcenia. Przeprowadzone badania wskazują, iż przy takim podejściu w objętej obserwacją uczelni różnice między trybem studiów odpłatnych i nieodpłatnych są mniej wyraźne, niż zwykle się sądzić. Tam gdzie występuje zróżnicowanie poglądów studentów w omawianych kwestiach, odnotowujemy silniejszy wpływ kierunku niż trybu studiów. Trzeba jednak podkreślić, że do badań wybrano 8 kierunków i wszystkie obserwacje prezentowane w artykule dotyczą tylko tak zdefiniowanej populacji.

Problem

W maju 1997 r. Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego, na zlecenie władz Uniwersytetu Warszawskiego, podjęło badania dotyczące kształcenia na studiach odpłatnych i nieodpłatnych. Chodziło w nich o określenie, czy skokowy na niektórych kierunkach przyrost liczby studentów na studiach odpłatnych wpływa na warunki kształcenia w sensie subiektywnym (odczucia studentów) oraz obiektywnym (programy i ich realizacja, warunki kształcenia itp.). Jest to problematyka lokująca się w szeroko rozumianym obszarze badań jakości kształcenia.

Pojęcie *jakości* jest niejednoznaczne (Bali 1985). Przeważnie definicję zastępują cechy opisujące jakość. Jakże zatem cechy mogą ilustrować jakość kształcenia w szkolnictwie wyższym? Inaczej mówiąc – co stanowi odniesienie do wyróżnienia tych cech? Najczęściej znajdują tu zastosowanie dwa podejścia: wynikowe, zorientowane na rezultaty (Cross-Durant 1992) oraz podejście nawiązujące do standardów jakości, oparte na analizie warunków uznanych za sprzyjające osiągnięciu oczekiwanego rezultatu (ISO... 1987).

Większość prób określania jakości kształcenia na podstawie *wyniku* czy *rezultatu kształcenia* prowadzi do szerokiego wykorzystywania różnego rodzaju wskaźników osiągnięć (tzw. *performance indicators*). Są one odnoszone zarówno do rzeczywistości uczelnianej

(w relacji do studenta), jak i wykraczającej poza nią (w relacji do absolwenta). Obserwuje się tutaj wielką różnorodność danych: w użyciu jest ponad 50 różnego rodzaju *performance indicators* (Scott 1994), co podważa zasadność ich stosowania. Możliwość odwołania się do tak szerokiego zakresu wskaźników wydaje się bowiem mało realna i nieprzydatna w sensie poznawczym.

Drugi sposób podejścia – jakość w relacji do szeroko rozumianych *warunków kształcenia* – oznacza koncentrację na działaniach podejmowanych w uczelni na rzecz zapewnienia i utrzymania wysokiego poziomu kształcenia. W tym przypadku ocenie podlega nie sam proces czy wynik kształcenia; na pierwszy plan wysuwają się strategie instytucjonalne (uczelnia, wydział/kierunek) i w relacji do nich rozpatrywane są szeroko rozumiane warunki realizacji przyjętych założeń edukacyjnych. Inaczej mówiąc, nie tyle „produkt” bądź rezultat kształcenia, ile raczej próba odpowiedzi na pytanie, czy mechanizmy i procedury stosowane w danej jednostce organizacyjnej mogą dawać wystarczające gwarancje jakości.

Wyróżnione dwa sposoby podejścia, które można potraktować jako „modelowe”, w praktyce rzadko występują rozłącznie. Przeważnie analiza warunków kształcenia jest uzupełniana pewnymi wskaźnikami. Przyjmujemy taki właśnie punkt widzenia problemu jakości.

W uczelniach o tradycjach akademickich istnieją – jako ich konstytutywne wyposażenie – pewne mechanizmy sprzyjające jakości. Należy do nich m.in. dbałość o poziom naukowy kadry. Niektóre, mające swój rodowód w tradycji – np. kształcenie studentów poprzez wprowadzanie ich w proces badawczy – zdewaluowały się w warunkach edukacji masowej. Zastępują je inne, dostosowane do nowej sytuacji. W tym kontekście do najistotniejszych mechanizmów zapewniania jakości zalicza się zwykle:

- Stymulowanie zainteresowania studentów zdobywaniem określonych umiejętności poprzez włączenie ich do kształtowania własnego programu oraz przez formy zaliczeń premiujące pożądane umiejętności (m.in. prace pisemne). Służy temu cała organizacja kształcenia – począwszy od uelastyczenia struktury toku studiów, poprzez indywidualne kształtowanie programu, którego podstawą jest bardzo dokładna informacja o jego zawartości od pierwszego do ostatniego roku i warunków zaliczeń z poszczególnych przedmiotów, a na włączeniu studenta do systemu doskonalenia procesu kształcenia kończąc.

- Weryfikację założeń programowych i programów przez gremia spoza własnego wydziału/kierunku. Specjaliści z innych jednostek dydaktycznych uczestniczą w podejmowaniu ważniejszych decyzji dotyczących tego aspektu kształcenia.

- Weryfikację jakości kształcenia przez specjalistów spoza własnego wydziału/kierunku. Specjaliści z innych jednostek dydaktycznych są zapraszani na egzaminy dyplomowe oraz recenzują pisemne prace studentów.

Do tradycji akademickich nie należało natomiast sprawdzanie, jak działają mechanizmy uruchomione w celu zapewnienia jakości kształcenia. Dokumentowanie jakości jest w szkołach wyższych wartością nową. W państwach, w których na szczeblu krajowym powołano agendy do spraw jakości kształcenia, taki system „dokumentowania” jakości istnieje już od początku obecnej dekady (*Quality...* 1995). Do sprawdzania, jak funkcjonują mechanizmy zapewniania jakości w poszczególnych uczelniach, wykorzystywane są m.in. różnego rodzaju opinie. Przeważnie jest to jakaś forma ankiety kierowanej do studentów, wizytacje zajęć przez nauczycieli akademickich, opinie specjalistów spoza danej jednostki

dydaktycznej na temat poziomu prac dyplomowych studentów itp. Ten rodzaj monitorowania jakości ma charakter cykliczny, jest stałym elementem uczelnianej rzeczywistości.

Prezentowane badania stanowią taką właśnie próbę analizy jakości kształcenia w odniesieniu do studiów odpłatnych i nieodpłatnych. Mówiąc o studiach odpłatnych mamy na myśli tryb studiów zaocznych, wieczorowych i eksternistycznych, czyli te formy kształcenia, za które dopuszczone jest pobieranie opłat¹. Na niektórych kierunkach studenci „wieczorowi” i „dzienni” mają wspólnie zajęcia. W takich przypadkach studia wieczorowe różnią się od stacjonarnych najczęściej tym, że za te pierwsze pobierane są opłaty, a za drugie – nie. Czasem trafniejsze jest zatem wyodrębnienie studiów odpłatnych i nieodpłatnych, choć i takie podejście ma swoje ograniczenia: znika formalne kryterium, na którego podstawie odpłatność za studia została prawnie usankcjonowana, a także występujące istotne różnicowanie – co bardzo silnie ujawniło się w wynikach badań – między trybem studiów zaocznych i wieczorowych. W opracowaniu stosujemy zamiennie, w zależności od kontekstu, określenia: studia nieodpłatne, stacjonarne, dzienne.

Metody badań, narzędzia i źródła informacji

W wyniku regulacji prawnych po 1989 r., określających zasady funkcjonowania nauki i szkolnictwa wyższego, znaczny stopień samorządności w ramach uczelni uzyskały rady wydziałów; w ich kompetencji pozostawiono programy kształcenia i organizację toku studiów. Mechanizmów sprzyjających jakości będziemy zatem poszukiwać na poziomie wydziału/kierunku – we wszystkich elementach procesu kształcenia: począwszy od założeń programowych i toku studiów, poprzez doskonalenie kwalifikacji pedagogicznych nauczycieli akademickich, poziom przygotowania studentów, a na warunkach technicznych realizacji programu i studiowania kończąc.

W skali uczelni nie ma jakiegóż jednej, przyjętej i powszechnie akceptowanej reguły gromadzenia informacji z tego zakresu. Ogranicza to możliwości całościowego ujęcia problemu. Podjęte zostały tylko podstawowe kwestie, istotne z punktu widzenia rozważanego tu problemu warunków, w jakich konkretyzuje się proces kształcenia studentów płacących i nie płacących za naukę. W naszej ocenie należą do nich odpowiedzi na następujące pytania:

- Jakie są kryteria doboru kandydatów na studia stacjonarne, wieczorowe i zaoczne?
- Jakie są podobieństwa i różnice programowe między wymienionymi typami studiów?
- Czy zakres informacji o kierunku studiów umożliwia wybór indywidualnej drogi studiowania? Jakie są źródła tych informacji?
- Jakie są kryteria weryfikacji wyników kształcenia na wybranych kierunkach (udział egzaminatorów spoza kierunku)?
- Jakie są opinie studentów na temat jakości oferty edukacyjnej na ich kierunku?

Spośród kierunków, które masowo przyjmują na studia odpłatne i realizują 5-letnie programy magisterskie w trybie studiów stacjonarnych i wieczorowych bądź zaocznych, wybrano: prawo, ekonomię, archeologię, historię, dziennikarstwo, stosunki międzynarodowe, nauki polityczne i zarządzanie.

¹ Na podstawie Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 sierpnia 1991 r. o gospodarce finansowej uczelni.

W badaniach wykorzystano trzy źródła informacji:

- materiały pochodzące z jednostek dydaktycznych: informatory (tam gdzie są wydawane), plany studiów itp.;
- wywiady z dziekanami, dyrektorami instytutów bądź osobami bezpośrednio odpowiedzialnymi za jakość dydaktyki w ramach danej jednostki;
- wyniki badań ankietowych, którymi objęto studentów I roku, wychodząc z założenia, że najsilniej doznają oni skutków umasowionej edukacji.

Respondenci wyrażali opinie na temat wybranych aspektów rzeczywistości akademickiej oraz realizacji wykładów i ćwiczeń z przedmiotów podstawowych². Przy systematycznym zbieraniu opinii, kiedy należy to do stałych elementów procedury zapewniania jakości na szczeblu jednostki dydaktycznej, studenci odnoszą się do poszczególnych zajęć dydaktycznych lub najwyżej jednego bloku problemowego; student opiniuje zatem daną „cegielkę”, a nie roczny program studiów. W naszym przypadku, gdy chodziło o jednorazową akcję, konieczne okazało się przyjęcie pewnego uproszczenia. Studenci byli proszeni o zaznaczenie, czy dany pogląd odnosi się do wszystkich zajęć (bądź prowadzących zajęcia), do większości, do mniej więcej połowy, do mniejszości i do nikogo. W ten sposób zyskałyśmy dość ogólny sondaż opinii studentów.

W artykule koncentrujemy się na wynikach badań ankietowych, odnotowując tylko najważniejsze ustalenia dokonane na podstawie analizy dokumentów i wywiadów. Szczególną uwagę poświęcimy tym aspektom kształcenia, które mogą mieć wpływ na różnicowanie warunków kształcenia na studiach odpłatnych i nieodpłatnych oraz na poglądy studentów w tej sprawie.

Wszystkie poczynione tu obserwacje odnoszą się tylko do kierunków objętych badaniami.

Studenci i oferta programowa

Analiza tego zakresu problemów została oparta na materiałach udostępnionych przez wytypowane do badań jednostki dydaktyczne. Wykorzystane zostały ponadto wyniki wywiadów z osobami odpowiedzialnymi w tych jednostkach za dydaktykę.

Dobór studentów i sprawność kształcenia

Powszechnie obowiązującą formą doboru na objętych obserwacją kierunkach studiów jest jakaś forma egzaminu wstępnego dla kandydatów na studia nieodpłatne. W odniesieniu do pozostałych kandydatów tryb przyjmowania czasami się różni, choć zasada pozostaje ta sama: na studia nieodpłatne obowiązują rygory selekcji merytorycznej, na studia odpłatne studentów dobiera się spośród pozostałych kandydatów. Na niektórych kierunkach stosowany jest w tym drugim przypadku tylko konkurs świadectw, czasem może to być rozmowa kwalifikacyjna.

Na części kierunków wszyscy kandydaci zdają taki sam egzamin wstępny; pierwsi z listy, czyli ci, którzy uzyskują najwięcej punktów, są kwalifikowani na studia nieodpłatne. Po-

² Przyjęto, że są to przedmioty obowiązkowe, związane z wybranym kierunkiem studiów.

zostałym, bądź tylko tym z najwyższymi lokatami, składana jest oferta podjęcia studiów odpłatnych w trybie wieczorowym lub zaocznym. Tym samym studia wieczorowe i zaoczne podejmują osoby, które nie sprostały wymaganiom selekcyjnego trybu postępowania kwalifikacyjnego. Fakt ten może częściowo uzasadniać niską sprawność kształcenia na I roku studiów odpłatnych³.

Na studiach dziennych sprawność po I roku wynosi ponad 85%. Próg selekcji na większości kierunków studiów dziennych kończy się na I roku, co wskazywałoby na stosunkowo wysoką prognostyczność kryteriów doboru stosowanych na tych kierunkach.

Tabela 1

Sprawność studiów – analiza na podstawie dwóch roczników studentów:
1993/1994 oraz 1994/1995

Tryb studiów	Rocznik 1993/94			Sprawność (%)		Rocznik 1994/95		Sprawność (%) po I roku (8:7)
	I rok	II rok	III rok	po I roku (3:2)	po II roku (4:2)	I rok	II rok	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Dzienne	1280	1090	1006	85,1	78,6	1195	1035	86,6
Wieczorowe	1579	649	576	41,1	36,5	1176	668	56,8
Zaoczne	847	479	439	56,5	51,8	588	497	69,2

Analogiczne dane w odniesieniu do sprawności rocznej na studiach odpłatnych wahają się w granicach 41–69%. Warto jednak zwrócić uwagę, iż korzystnie pod tym względem wyróżniają się studia zaoczne. W niektórych wypowiedziach naszych rozmówców pojawił się pogląd o liberalizacji wymagań wobec tej kategorii studentów, co – być może – ujawniają dane zamieszczone w tabeli 1. Wprawdzie dają one tylko ogólny pogląd na problem relacji między formą doboru a sprawnością kształcenia, to jednak trudno nie zauważyć, że każda forma selekcji wstępnej zwiększa szanse zaliczenia I roku.

Oferta edukacyjna

Do rozważenia tego problemu wykorzystane zostały programy i plany studiów na kierunkach wybranych do badań. O komentarz do obserwacji poczynionych na tej podstawie poproszono również osoby odpowiedzialne za dydaktykę na szczeblu jednostki dydaktycznej. Chodziło przede wszystkim o uzyskanie informacji w kwestiach dotyczących:

– podobieństw i różnic programowych stwierdzonych między studiami stacjonarnymi, wieczorowymi i zaocznymi;

³ Podstawę obliczeń stanowiły dwa roczniki studentów: przyjętych w roku akademickim 1993/1994 oraz 1994/1995. Sprawność na I roku – to odsetek studentów danego rocznika, którzy zostali zapisani na II rok; sprawność na II roku – odsetek studentów tego samego rocznika, którzy są na listach studentów III roku. W obliczeniach pominięto osoby powtarzające rok.

- udziału przedmiotów fakultatywnych w planach studiów odpłatnych i nieodpłatnych;
- indywidualizacji toku studiów.

Przedmioty realizowane na I roku studiów prowadzą do wyodrębnienia z jednej strony studiów zaocznych, z drugiej – pozostałych. W większości przypadków studenci stacjonarni i wieczorowi mają te same przedmioty, a nawet wspólne zajęcia. Różnice w programach dotyczą przeważnie braku na studiach wieczorowych języka obcego bądź niektórych przedmiotów ogólnych. Dowolność godzin odbywania zajęć występuje na niektórych kierunkach „w obie strony”. Jeśli prowadzący zajęcia wyrazi zgodę, to studenci dzienni mogą wybierać zajęcia popołudniowe. Według naszych rozmówców, duża część studentów, zwłaszcza na starszych latach, pracuje na etacie bądź dorywczo.

W informatorach wydawanych na wydziale/kierunku studia zaoczne i stacjonarne są określane jako ekwiwalentne. Wykaz przedmiotów wypełniających program wskazuje jednak, że różnią się one między sobą zasadniczo nie tylko – jak to często podkreślano w wywiadach – organizacją toku studiów. Podłoże tego zróżnicowania tłumaczone było następująco:

– *Program studiów zaocznych jest skromniejszy ze względu na ograniczoną liczbę zajęć w uczelni (5 spotkań w semestrze).*

– *W przypadku studiów zaocznych inny jest sens kształcenia. Są tu ludzie pracujący zawodowo, chcący podnieść swoje kwalifikacje ogólne.*

– *Jeśli chodzi o praktyczną część zawodu, tj. ćwiczenia terenowe, to [studia zaoczne] mają ich znacznie więcej niż niektóre specjalności studiów dziennych.*

– *Na studia zaoczne decydują się ludzie, którzy już coś umieją, dlatego np. praktyki mogą być trochę skrócone.*

Przytoczone wypowiedzi oraz zawartość programów wskazują, iż studia zaoczne adresowane są – rzadziej – do osób, które mają już pewne doświadczenie zawodowe i odczuwają potrzebę uzupełnienia wykształcenia ogólnego bądź też – częściej – koncepcja tych studiów jest bliższa 3-letnim zawodowym programom licencjackim niż magisterskim.

Tok studiów wyraźnie wyodrębnia jedną kategorię studentów – stacjonarnych. Na niektórych kierunkach tylko im udostępnia się zajęcia fakultatywne, na innych – oferta przedmiotów fakultatywnych na studiach wieczorowych jest skromniejsza niż na stacjonarnych. Nie dotyczy to oczywiście kierunków, na których generalnie obowiązuje indywidualizacja kształcenia, ale są to sporadyczne przypadki.

Tok indywidualny dostępny jest zwykle tylko w trybie studiów dziennych. Zgodnie z regulaminem, studenci zaoczeni mają również takie uprawnienia, jednak – na co powszechnie zwracali uwagę nasi rozmówcy – ze względu na specyfikę tych studiów dostosowanie się do zajęć na innych wydziałach czy w innych uczelniach jest tu dość skomplikowane.

Mimo że możliwość indywidualnego studiowania różnicuje szanse studiujących odpłatnie i nieodpłatnie, trzeba podkreślić, że studia indywidualne traktowane są raczej jako możliwość czy prawo studenta niż powszechna praktyka. Jak wynika z treści wywiadów, na Uniwersytecie Warszawskim nie jest to zbyt popularna forma studiowania. Powtarza się opinia, iż *Większość studentów studiuje tradycyjnie, bo wymaga to od nich mniejszego zaangażowania. [...] układając plany studiów chcą po prostu studiować wygodniej. Pozbywają się przedmiotów trudnych, na to miejsce wstawiają ciekawsze, łatwiejsze do zaliczenia. Jest to przykre zjawisko, ale się pojawia i nie można go lekceważyć.*

Co warto odnotować?

Po pierwsze, odejście od merytorycznej selekcji kandydatów na studia wieczorowe i zaoczne już „na wejściu” różnicuje szanse ukończenia studiów przez płacących i nie płacących za naukę, oczywiście na niekorzyść tych pierwszych. Pojawiający się w wielu sytuacjach wątek liberalizacji wymagań wobec studentów zaocznych (por. także Wójcicka 1997) może tłumaczyć wyższą sprawność kształcenia na pierwszych latach w tym trybie niż na studiach wieczorowych; pozostaje jednak pytanie, czy zjawisko to występuje również na egzaminie magisterskim.

Po drugie, na kierunkach wytypowanych do badań program kształcenia jest przeważnie w obligatoryjnej części wspólny dla studentów stacjonarnych i wieczorowych. Zróznicowanie występuje na etapie kształtowania fakultatywnych ścieżek programu; pod tym względem uprzywilejowanie zachowują studiujący nieodpłatnie.

Po trzecie, studia zaoczne stanowią kategorię odrębną pod każdym względem; dotyczy to nie tylko specyficznej formy studiowania i wymagań wobec słuchaczy, ale także programu kształcenia.

Rzeczywistość akademicka w opiniach studentów I roku

W badaniach ankietowych postawiono sobie za cel wstępne rozeznanie, czy wśród studentów I roku Uniwersytetu Warszawskiego – w związku ze zwiększeniem naboru – pojawiły się opinie świadczące, że jakość kształcenia jest niska.

Podstawowa zależność (model analizy)

Zmienne niezależne: kierunek studiów, tryb studiowania

Zmienna zależna: opinie studentów o jakości kształcenia

Warunki brzegowe modelu badania: zwiększenie naboru na studia

Próba

Badania zrealizowano na próbie losowej grup studenckich I roku studiów magisterskich wytypowanych kierunków. Jak uprzednio zaznaczono, o wyborze tych kierunków zdecydował fakt, iż zwiększono na nich znacznie nabór na studia odpłatne (warunek brzegowy badania).

Stopień realizacji próby zależał od dwóch czynników:

1. Dotarcie do wylosowanych grup. W tym wymiarze próbę zrealizowano niemal w 100% (nie udało się dotrzeć tylko do jednej spośród 64 grup wylosowanych do badania).
2. Obecność studentów na zajęciach. Ze względu na działanie tego czynnika próba zrealizowana (1235 respondentów) była wyraźnie mniejsza od próby założonej (1825) w szacunkach wstępnych (tabela 2), dokonanych na podstawie danych z dziekanatów o wielkości grup. Poza niską frekwencją studentów na zajęciach, na stopień realizacji próby wpłynęły ponadto dwa fakty: część studentów, po zdaniu egzaminów w terminie „zerowym”, przestała uczęszczać na zajęcia, a w innym przypadku studenci w czasie trwania badania byli na cwi-

czeniu terenowych. Próba jest zatem wprawdzie reprezentacją grup studenckich I roku na badanych kierunkach, ale niższa niż zakładano liczebność utrudnia w wielu przypadkach analizy trójczynnikiowe (włączanie zmiennej kontrolnej). Błąd uogólnienia wynosi +/- 3%.

Tabela 2

Liczba studentów i respondentów I roku na badanych wydziałach, według trybu studiów, w roku akademickim 1996/1997 (w liczbach bezwzględnych)

Tryb studiów	Studenci	Respondenci
Stacjonarne	1273	558
Wieczorowe	1282	349
Zaoczne	1011	328
Ogółem	3566	1235

Charakterystyka badanych

49,5% studentów objętych badaniami stanowiły kobiety, a 50,5% mężczyźni. Na studiach stacjonarnych przeważali mężczyźni (58,8%), a na wieczorowych – dominowały kobiety (60,2%). Na studiach zaocznych wystąpiła względna równowaga kobiet (52%) i mężczyzn (48%). 85% respondentów ukończyło liceum ogólnokształcące; dotyczy to 92,1% studentów stacjonarnych, 85,3% wieczorowych i 75,2% zaocznych.

Zdecydowana większość badanych podjęła studia odpłatne po nieudanej próbie dostania się na studia nieodpłatne (81%). Warto jednak zwrócić uwagę, że ponad 22% studentów zaocznych w ogóle nie próbowało zdawać na studia stacjonarne; odnosi się to również do 12% respondentów studiujących wieczorowo.

Prawie 30% studentów wieczorowych oraz ok. 33% zaocznych zostało przyjętych bez egzaminu wstępnego; tak twierdzi również ponad 10% studentów stacjonarnych (tabela 3). Wśród tych ostatnich większość (67%) sprostała za pierwszym razem wymaganiom egzaminu wstępnego.

Tabela 3

Rozkład odpowiedzi na pytanie: *Ile razy zdawałeś egzamin wstępny na studia wyższe?* – według trybu studiów (w %)

Treść odpowiedzi	Tryb studiów		
	stacjonarne	wieczorowe	zaoczne
Jeden raz, na kierunek, na którym jestem obecnie	67,1	38,3	43,8
Jeden raz, ale na inny kierunek	4,0	21,2	16,8
Więcej niż raz na kierunek, na którym jestem obecnie	6,2	10,3	8,4
Więcej niż raz, na różne kierunki	16,1	23,5	25,2
W ogóle nie zdawałem(am), zostałem(am) przyjęty(a) bez egzaminów	6,6	6,8	5,8

Studentów zaocznych od pozostałych wyróżnia sytuacja zawodowa; z drugiej strony występuje duże podobieństwo pod tym względem między studentami stacjonarnymi i wieczorowymi. Ponad 50% studentów zaocznych ma stałą pracę. W podobnej sytuacji jest tylko niewiele ponad 12% studentów wieczorowych i ok. 10% badanych studentów stacjonarnych I roku.

Tabela 4
Rozkład odpowiedzi na pytanie *Czy obecnie pracujesz?* (w %)

Treść odpowiedzi	Tryb studiów		
	stacjonarne	wieczorowe	zaoczne
Tak, stale	9,7	12,2	53,0
Tak, dorywczo	23,6	27,0	14,7
Nie	66,7	60,8	32,3

Opinie studentów na temat wybranych aspektów studiowania

Wykłady oraz ćwiczenia są w większości przypadków wspólne dla studentów stacjonarnych i wieczorowych (tabela 5). Jest to istotna konstatacja w kontekście związku z rozważaną problematyką warunków kształcenia na studiach nieodpłatnych i odpłatnych. Tłumaczy bowiem w dużym stopniu przyczyny braku istotniejszego zróżnicowania poglądów między wyodrębnionymi kategoriami badanych na temat wybranych aspektów studiowania.

Tabela 5
Rozdzielność zajęć z przedmiotów podstawowych – według opinii studentów studiów wieczorowych (w %)

Rozdzielność zajęć	Wykłady	Ćwiczenia
Wspólne dla studentów stacjonarnych i wieczorowych	84,8	65,4
Oddzielne dla studentów stacjonarnych i wieczorowych	15,2	34,6
Ogółem (N)	341	321

Opinie studentów na temat wybranych aspektów studiowania mierzone były skalą pięciopunktową. W analizach posługiwano się średnią punktów i wskaźnikiem procentowym informującym o liczbie osób oceniających dany aspekt nisko (1 lub 2; im niższa punktacja, tym niższa ocena).

W interesującym nas ujęciu – tryb studiów – zróżnicowanie opinii studentów na temat aspektów studiowania wyróżnionych w tabelach 6 i 7 nie jest duże; istotne statystycznie, lecz niewielkie różnice są widoczne w rozkładach procentowych ocen niskich (1–2) i świadczą o tym, że studenci studiów zaocznych pod pewnymi względami oceniają studia lepiej niż studenci studiów stacjonarnych i wieczorowych.

Tabela 6
Opinie studentów na temat wybranych aspektów studiowania według trybu studiów
(ocena średnia)^a

Wybrane aspekty studiowania	Tryb studiów		
	stacjonarne	wieczorowe	zaoczne
Stosunek nauczycieli akademickich do studentów	3,4	3,3	3,6
Stosunki koleżeńskie między studentami	3,6	3,4	4,0
Stosunek administracji do studentów	2,3	2,3	3,3
Poziom wykładów z przedmiotów podstawowych	3,5	3,5	3,7
Poziom ćwiczeń z przedmiotów podstawowych	3,5	3,5	3,5
Poziom nauczania języków obcych	2,8	2,4	2,9
Rozkład zajęć	3,5	3,6	3,2
Warunki lokalowe	2,7	2,6	3,3
Dostępność literatury obowiązkowej	3,1	3,2	3,0

^a Mierzone skalą od 1 (ocena najniższa) do 5 (ocena najwyższa).

Tabela 7
Opinie studentów na temat wybranych aspektów studiowania według trybu studiów
(w %)^a

Wybrane aspekty studiowania	Tryb studiów		
	stacjonarne	wieczorowe	zaoczne
Stosunek nauczycieli akademickich do studentów	13,6	17,8	12,5
Stosunki koleżeńskie między studentami	13,8	20,5	6,3
Stosunek administracji do studentów	57,8	57,8	23,9
Poziom wykładów z przedmiotów podstawowych	13,2	13,4	9,3
Poziom ćwiczeń z przedmiotów podstawowych	11,0	30,2	15,7
Poziom nauczania języków obcych	37,9	55,3	32,8
Rozkład zajęć	22,4	16,6	27,1
Warunki lokalowe	45,0	49,2	20,2
Dostępność literatury obowiązkowej	31,5	30,4	30,9

^a Mierzone skalą od 1 (ocena najniższa) do 5 (ocena najwyższa). W tabeli podano tylko odsetki ocen niskich (1 – 2) oraz aspekty kształcenia, dla których rozkład procentowy według trybu studiów był istotny statystycznie na poziomie $p < 0,05$.

- Stosunek nauczycieli akademickich do studentów jest podobny we wszystkich wyróżnionych kategoriach studentów i jest oceniany przez respondentów na poziomie średniego punktu skali; udział respondentów dających najniższe oceny (1 lub 2) nie przekroczył 18%.

- Stosunki koleżeńskie między studentami najlepiej oceniane są przez studentów zaocznych (4,0), najgorzej – przez studentów wieczorowych (3,4%).

• Stosunek administracji do studentów jest generalnie oceniany bardzo nisko; najniższe oceny „wystawiają” mu studenci stacjonarni i wieczorowi (2,3), wyższe, ale i tak poniżej średniego punktu skali (3,3), studenci zaoczni. Zróżnicowanie to wyraźnie rysuje się pod względem liczby respondentów dających dwie najniższe oceny: od 23,9% w przypadku studentów zaocznych do 57,8% – pozostałych dwóch kategorii badanych.

• Poziom wykładów z przedmiotów podstawowych zyskał oceny nieco powyżej średniego punktu skali. Również w tym przypadku odnotowujemy najmniej niskich ocen wśród studentów zaocznych.

• Ćwiczenia oceniane są podobnie we wszystkich wyróżnionych kategoriach, jednak najwyższy odsetek niskich ocen występuje na studiach wieczorowych. W tym miejscu trzeba jednak zaznaczyć, że 21,3% respondentów studiujących w trybie studiów zaocznych stwierdziło, iż nie miało ćwiczeń z przedmiotów podstawowych.

• Warunki lokalowe zyskały generalnie oceny poniżej średniego punktu skali. I tu najwyższe oceny wystąpiły na studiach zaocznych.

Na podstawie przytoczonych opinii można sądzić, że studenci zaoczni słabiej niż studenci wieczorowi i stacjonarni odczuwają niedogodności wynikające z masowości kształcenia, takie m.in. jak niewłaściwy stosunek administracji, trudności lokalowe czy brak dobrych stosunków koleżeńskich.

Aby ustalić, czy oceny różnych elementów rzeczywistości studenckiej układają się w jakieś wzory, tzn. czy można mówić o pewnych zasadach porządkujących ich wybór, przeprowadzono analizę czynnikową z rotacją Varimax (tabela 8).

Tabela 8
Elementy oceny rzeczywistości studenckiej
– analiza czynnikowa z rotacją Varimax

Elementy oceny rzeczywistości studenckiej	Ładunki czynnikowe			
	czynnik I zaplecze techniczne	czynnik II nauczyciele akademicy	czynnik III organizacja toka studiów i języki obce	czynnik IV atmosfera
Dostępność literatury obowiązkowej	0,46	–	–	0,45
Dostępność laboratoriów	0,82	–	–	–
Wyposażenie laboratoriów	0,81	–	–	–
Dostęp do komputerów	0,84	–	–	–
Możliwości powielania	0,43	–	–	–
Stosunek nauczycieli akademickich do studentów	–	0,63	–	–
Poziom wykładów z przedmiotów podstawowych	–	0,79	–	–
Poziom ćwiczeń, laboratoriów itp. z przedmiotów podstawowych	–	0,84	–	–
Rozkład zajęć	–	–	0,60	–
Poziom nauczania języków obcych	–	–	0,71	–
Warunki lokalowe	–	–	0,63	–
Stosunki koleżeńskie między studentami	–	–	–	0,73
Stosunek administracji do studentów	–	–	–	0,59
Procent wyjaśnionej wariancji	29,7	13,1	95,0	8,4
Współczynnik rzetelności (<i>alpha</i> Cronbacha)	0,75	0,69	0,51	0,44

Analiza pozwoliła wyodrębnić cztery czynniki, z których każdy charakteryzuje pewne cechy studenckiej rzeczywistości.

Czynnik I charakteryzuje jakość zaplecza technicznego, tzn. dostępność komputerów i literatury obowiązkowej, wyposażenie laboratoriów itp.

Czynnik II odnosi się do kadry akademickiej i obejmuje oceny poziomu prowadzonych przez nią zajęć (ćwiczeń i wykładów) oraz jej stosunek do studentów.

Czynnik III wiąże się z organizacją toku studiów: warunkami lokalowymi, planem studiów (rozkład zajęć), a także z poziomem nauczania języków obcych.

Czynnik IV dotyczy atmosfery uczelnianej: stosunków między studentami i administracją. Swoją obecność zaznacza także w tym miejscu dostępność literatury, charakteryzująca czynnik I, ale także – w pewnym zakresie – powiązana z „wymianą koleżeńską” na kierunku.

Jak wynika z tabeli 8, czynnik I wyjaśnia 29,7% wariacji, czynnik II – 13,1%, dwa pozostałe – 9,5% i 8,4%.

W celu ustalenia siły związku między wymiarami uzyskanymi w wyniku analizy czynnikowej a kierunkiem i trybem studiów, posłużono się stosunkiem korelacyjnym (*eta*). Dane zawarte w tabeli 9 wskazują, że poglądy respondentów dotyczące wybranych aspektów studenckiej rzeczywistości w większym zakresie kształtuje kierunek niż tryb studiów. Ten ostatni różnicuje opinie studentów w dwóch kwestiach: organizacji toku studiów, obejmującej również naukę języków obcych (czynnik III), oraz atmosfery na studiach, określanej na podstawie stosunków między studentami i administracją (czynnik IV).

Tabela 9

Związek między opiniami studentów na temat jakości zaplecza technicznego, nauczycieli akademickich, organizacji toku studiów (i nauki języków obcych) oraz atmosfery na kierunku a trybem i kierunkiem studiów

Czynnik	Wielkość stosunków korelacyjnych	
	tryb studiów	kierunek
Zaplecze techniczne (czynnik I)	–	0,38
Nauczyciele akademicki (czynnik II)	–	–
Organizacja toku studiów i nauka języków obcych (czynnik III)	0,31	0,48
Atmosfera (czynnik IV)	0,21	0,37

$p < 0,01$

Próba syntezy

- Na studiach wieczorowych i zaocznych studiują przeważnie osoby, które nie sprostają wymaganiom selekcyjnego trybu postępowania kwalifikacyjnego. Kryteria doboru studentów, oparte na innych zasadach niż egzamin wstępny, mogą częściowo uzasadniać niską sprawność kształcenia na I roku studiów odpłatnych.

- Rzeczywiste zróżnicowanie oferty edukacyjnej na badanych kierunkach przebiega nie tyle między studiami odpłatnymi i nieodpłatnymi, ile między studiami zaocznymi i pozostałymi.

– Zasadnicza część obligatoryjnego programu kształcenia jest wspólna dla studentów stacjonarnych i wieczorowych. Różnice dotyczą przeważnie braku na studiach wieczorowych języka obcego, a czasem również niektórych przedmiotów ogólnych. Różnice te wyraźnie pogłębiają się na wyższych latach, m.in. na skutek mniejszej dostępności fakultatywnych ścieżek kształtowania programu na studiach wieczorowych.

– Studenci studiów zaocznych stanowią odrębną kategorię; dotyczy to nie tylko organizacji toku studiów, co wynika z formuły tego trybu studiowania, ale także programu. Jako równoważne występują dwie koncepcje tych studiów: studia zaoczne rzadziej są adresowane do osób, które mają już pewne doświadczenie zawodowe i odczuwają potrzebę uzupełnienia ogólnego wykształcenia, częściej zaś traktowane są tak jak 3-letnie zawodowe studia licencjackie.

• Opinie na temat jakości kształcenia są mniej zróżnicowane między studiującymi odpłatnie i nieodpłatnie, niż zakłada potoczna wiedza. Trzeba jednak zastrzec, iż na podstawie zgromadzonych danych trudno oszacować, w jakim stopniu jest to rezultat zbliżonej jakości kształcenia na studiach odpłatnych i nieodpłatnych, w jakim zaś odmiennych oczekiwaniach studentów studiów stacjonarnych, zaocznych oraz wieczorowych. Na brak istotniejszego zróżnicowania poglądów w omawianej kwestii między studentami I roku studiów odpłatnych i nieodpłatnych mogą wpływać wskazane wcześniej następujące fakty:

– Wspólne wykłady ze studentami studiów stacjonarnych ma, według opinii badanych, 84,8% studentów studiów wieczorowych, a ćwiczenia – 65,4%.

– Różnice między trybem studiów stacjonarnych i niestacjonarnych są wyraźniejsze dopiero na wyższych latach.

• Skutki masowego naboru mogą wpływać na ogólne obniżenie jakości kształcenia, i to niezależnie od tego, czy są one rozpatrywane według kryterium odpłatności za studia. Badani studenci postrzegają te skutki dość wyraźnie. Wskazuje na to duża zbieżność opinii na temat tych aspektów kształcenia, na które najsilniej wpływa umasowienie studiów:

– Generalnie bardzo nisko oceniany jest stosunek administracji do studentów.

– Generalnie bardzo nisko oceniany jest poziom nauczania języków obcych.

– Warunki lokalowe zyskały generalnie oceny poniżej średniego punktu skali (na skali pięciopunktowej).

– Interaktywność wykładowców ze studentami w trakcie wykładu jest dostrzegana przez wyraźną mniejszość słuchaczy, natomiast dostępność wykładowców po zajęciach jest oceniana pozytywnie przez nie mniej wyraźną większość. To ustalenie badawcze może być interpretowane także jako wskaźnik pewnego upowszechnionego stylu prowadzenia wykładów: brakuje bezpośredniego kontaktu ze słuchaczami, wykład jest raczej monologiem niż dialogiem z audytorium. Dialogowe formy kształcenia (konsultacje, porady itd.) przenoszą się poza salę wykładową.

– Studenci zaoczeni rzadziej niż studenci wieczorowi i stacjonarni wskazują w swoich ocenach na niedogodności wynikające z masowości kształcenia, takie jak: niewłaściwy stosunek administracji do studentów, trudności lokalowe, brak dobrych stosunków koleżeńskich. Odbywają oni zajęcia (sesje weekendowe) w warunkach „komfortowych” w porównaniu ze studentami stacjonarnymi i wieczorowymi.

• Tam gdzie występuje zróżnicowanie poglądów studentów na temat jakości kształcenia, odnotowujemy silniejszy wpływ kierunku niż trybu studiów. Ogólny obraz wyłaniający się z ocen dokonanych przez studentów nie pozwala jednak stwierdzić, że istnieje kumulacja

złych ocen na jednych kierunkach, zaś dobrych na innych. Badania ułatwiają natomiast identyfikację słabych i silnych stron kształcenia na poszczególnych kierunkach.

- Analiza wykazała, że pozytywne opinie często były formułowane przez mniejszość studentów danego kierunku. Oznacza to, iż jakość kształcenia w wielu wymiarach mogłaby – i powinna – być doskonała. Ogólny obraz nie jest zatem zbyt korzystny, co pozostawia pole do refleksji i wielu inicjatyw poprawy *status quo*.

- Badania wykazały ponadto, że indywidualizacja kształcenia jest na kierunkach objętych obserwacją zjawiskiem marginalnym. Poza innymi względami, nie sprzyja jej brak szerokiej – czasem jakiegokolwiek – informacji na temat oferty edukacyjnej danego kierunku.

- Przedstawione wyniki nie dają generalnie podstaw do twierdzenia, iż tryb studiów różnicuje warunki i jakość kształcenia w sposób, który by ujawniał się w wypowiedziach studentów I roku na kierunkach wybranych do badań. Wydaje się jednak zasadne kontynuowanie badań tego zagadnienia. Szczególnie ważne w sensie poznawczym może się okazać – w celu dokonania analizy porównawczej – objęcie obserwacją kierunków, na których nie są prowadzone studia odpłatne.

Literatura

Ball Ch. 1985

What the Hell is Quality? W: D. Urwin (ed.): *Fitness for Purpose*. Guildford: The Society for Research into Higher Education and NFER-Nelson.

Cross-Durrant A. 1992

Total Quality Management in Post-compulsory Education (referat): Fourth International Conference on Assessing Quality in Higher Education (Utrecht, Holandia).

ISO 9000 1987

Quality Management and Quality Assurance Standards – Guidelines for Selection and Use. International Standard Organization.

Kells H.R. (ed.) 1990

The Development of Performance Indicators for Higher Education: A Compendium for Eleven Countries. Paris: OECD.

Scott P. 1994

Recent Developments in Quality Assessment in Great Britain. W: D. Westerheijden, J. Brennan, P. Maassen (eds.): *Changing Context of Quality Assessment. Recent Trends in Western European Higher Education*. Utrecht: Uitgeverij Lemma B.V.

Wnuk-Lipińska E., Wójcicka M. (eds.) 1995

Quality Review in Higher Education, TEMPUS CME grant 1994–1995, Warsaw 1995.

Wójcicka M. 1997

Studia stacjonarne i niestacjonarne – aspekty ilościowe i jakościowe. „Nauka i Szkolnictwo Wyższe”, nr 9.